

El poble més antic de les Garrigues

Rosa Maria Anglès

DOI: 10.2436/15.8040.01.266

Resum

Exposem els elements de la toponímia més representatius de la geografia i de la història de l'Espluga Calba, des de particularitats de la hidronímia fins a d'altres relacionats amb la topografia, el paisatge físic, els conreus, la xarxa de camins o aspectes que tenen a veure directament amb la història, etc. Ens preguntem en quina mesura els noms de lloc de l'Espluga són representatius (o no) de la toponímia de les Garrigues.

Posem com a exemple el fet que els noms de cursos fluvials que hem enregistrat són molts més que els que queden actualment, potser perquè l'explotació dels recursos hídrics ha disminuït la quantitat d'aquests o bé per altres causes de caire més global.

Pel que fa a l'observació del paisatge físic, ens adonem de la transformació del terreny en funció de les necessitats econòmiques de cada moment. Així, els molins de farina, amb les basses corresponents, que havien estat la base de la industrialització, han desaparegut amb la variació de les exigències dels diferents processos tècnics d'àmbit més general. En el mateix ordre de coses, els conreus de canem i lli, i els corresponents oficis que s'hi relacionaven (espardenyer, teixidor...) han estat esborrats del territori, substituïts per d'altres més productius. Les plantacions d'oms (*partida dels Oms, els Omellons...*) són ja inexistentes a causa del desenvolupament de l'agricultura com a activitat econòmica, més enllà de la simple funció alimentària dels propietaris de les finques.

Els noms de carrers del poble i de partides properes al nucli urbà ens permeten la reconstrucció sobre el plànol del castell medieval i de la vila emmurallada. A més, són testimoni de l'època en què l'Espluga Calba formava part de la comanda de Sant Joan de Jerusalem. Ens remetem al temps en què el comanador tenia drets sobre el terreny i en què els vilatans estaven obligats a satisfer les seves exigències econòmiques i de monopoli de certes activitats.

Els topònims relacionats amb la vida religiosa són el reducte de la importància del cristianisme en la nostra història, de la mateixa manera que ho és el fet que no hi hagi gairebé rastre de l'ocupació musulmana en l'onomàstica local.

Molts antropònims reflecteixen la constant relació amb el castellà; d'altres, també abundants, són de filiació francesa; n'hem trobat també de procedència occitana.

Actualment l'Espluga Calba és una vila de les Garrigues que el 1978 tenia 351 edificis reunits que ocupaven un espai de 2 km². Les cases estan aplegades en dos grups, el més antic dels quals conté el castell i l'església, i és a 434 m damunt el nivell del mar. La part nova, anomenada la Raval, és gairebé tot un carrer, on destaquen les escoles, la cooperativa i una fàbrica de teixits. Avui dia el poble té 427 habitants.

La situació geogràfica

El terme municipal de l'Espluga Calba té 21,63 km², 20 dels quals són de rústica i es reparteixen en 1.595 hectàrees de conreu, principalment de secà, i 568 de forestals i pastura. El 99 % de les terres són dedicades al cultiu de secà i l'1% restant a l'hortalissa. Limita a 8 km al nord amb Maldà, que té 258 habitants; a 12 km al sud amb Vinaixa, que en té 609; a 6 km a l'est amb els Omells de na Gaia, que en té 144; a 4 km a l'oest amb els Omellons, que en té 254, i a 13 km amb les Borges Blanques, amb 6.049, que és la capital de les Garrigues.

Des de 1633, els successius capbreus estableixen els límits del terme. Aquest comença a l'est amb el terme dels Omells de na Gaia, a la partida de la Coma d'Aigües Vives i discorre per un collet fins a la cabana d'Antoni Paris (després de P. J. Gaia), que és ja del terme de Senan; segueix per aquest terme i travessa la serra fins a la Vila Bartró. Passa aquesta serra

fins al terme de Fullella i després fins a arribar a la Roca Tomasa. D'aquí travessa la serra fins a l'Argelagar i entra a la carretera del terme de Vinaixa. Passa per certes parts de dita carretera, fins al terme dels Omellons, a la partida de la Portella, i tota carretera avall fins a la creueta del camí de Sant Bonifaci. D'aquí trenca la carretera i passava afrontant un tros de Josep Pastor dels Omellons i d'aquí travessa la coma, afrontava amb unes sorts de la rectoria dels Omellons i puja a la serra creuant el camí d'Arbeca, fins a la coma d'en Meleu i fins a arribar a l'aiguavessant del terme de Maldà. D'aquí va serra amunt fins a la creu del camí de Bellpuig, al costat del camí que travessa el d'Arbeca als Omells de na Gaia. Va discorrent serra amunt per l'aiguavessant fins a l'era de Jacint Valls i tota serra enllà fins a dit terme dels Omells. Aleshores baixa a la dita Coma d'Aigües Vives, que és on hem començat. Les referències són les mateixes avui dia, llevat de les cabanes esmentades.

Les comunicacions

La xarxa viària de les Garrigues s'estructura a partir d'un corredor pel qual passen la carretera N-240, que travessa Juneda, les Borges Blanques i Vinaixa; l'autopista A-2, que passa prop de Castellldans, les Borges, l'Albi, Vinaixa i Tarrés; la línia fèrria Lleida-Tarragona, amb estacions a Juneda, les Borges, la Floresta i Vinaixa; i actualment el tren d'alta velocitat (que directament beneficia poc la comarca), que segueix una direcció semblant a l'autopista.

El principal eix de circulació de les Garrigues és el corredor Tarragona-Lleida, que travessa la part nord-occidental de la comarca, des del coll de Tarrés fins a Juneda, seguint una direcció de sud-est a nord-oest. Aquest itinerari, que té un origen prehistòric, ha constituït un dels principals eixos de circulació de Catalunya, des de la dominació romana, en què era una important via, existent ja al segle II a C. Els altres pobles estan ben comunicats entre ells, amb carreteres més rectes al pla i més serpentejants a les zones muntanyoses.

Des del punt de vista eclesiàstic, la comarca queda dividida en dos bisbats: el de Lleida i el de Tarragona, en el qual s'inscriu la meitat oriental de la comarca. És el cas de l'Espluga Calba. Un altre factor que reforça al relació històrica de les terres orientals amb aquest bisbat i amb la vegueria de Montblanc, és la gran importància del cultiu de la vinya, tal com passa a la resta de les comarques de l'interior de l'actual província de Tarragona.

Hi ha municipis en què les vies locals constitueixen una part molt significativa de la xarxa viària del terme, per exemple l'Espluga Calba, en què la longitud total és de 28,8 km i la de les vies de titularitat municipal, de 21,8 km.

L'estat de conservació i les característiques geomètriques d'aquestes carreteres determinen que la connexió de les xarxes comarcal i local amb el corredor principal sigui molt deficient, sobretot als sectors central i sud-occidental de la comarca. També succeeix això respecte al petit corredor que transcorre per l'extrem nord-occidental, que és seguit per la carretera LV-2014, de la Floresta, passant per l'Espluga Calba a la N-240 per Fullella i Tarrés, que encara presenta en un tram unes característiques de traçat i de ferm molt deficientes, agreujades pel pas sovintejat dels camions provinents de les pedreres situades en aquesta zona. Aquesta carretera mereixeria més atenció pel fet que serveix diverses indústries i connecta uns quants pobles d'aquest sector de les Garrigues i de comarques veïnes amb l'autopista i la N-240.

Al municipi de l'Espluga Calba s'hi pot anar per la N-240; en arribar a les Borges Blanques, cal trencar en direcció a la Floresta.

Els documents, orals o escrits, ens donen notícia d'aquesta xarxa viària, tant de la principal com dels caminois que connecten cada partida: *el camí de l'Albereda, el camí de l'Albi, el camí d'Arbeca, el camí d'Arbeca als Omells o dels Omells a Arbeca, el camí de la Bassa Bona, el camí de la Vallada, el camí dels Bassals, el camí de Belianes i Bellpuig, el camí vell de Belianes, el camí de les Beurades, la carretera de les Borges, el camí del*

Calvari, el Camí de la Creu, el Camí del Cap de la Bassa, el Camí del Pla de la Bassa, el Camí dels Horts, el Camí de Maldà, el Camí de Montblanc, el Camí de Vallbona, el Camí Vell de Montblanc, la carrerada, el pla de la Carretera, el camí del Casalot de Joan Balcells, el camí de les Catalanes, el camí de les Cogulles de n'Aranyó, el camí del Coll del Molí, el camí de la Coma de Fulleda...

El relleu o aspecte del terreny

La definició del relleu de les Garrigues podria ser la d'una graonada, un gran pla inclinat cap al NW que ascendeix progressivament des del pla d'Urgell, per sota dels 300 m, cap al sud, fins al cim de la serra la Llena, per damunt dels 1.000 m. Està situat al sotavent del muntanyam marítim, que baixa des d'aquesta serra i els contraforts septentrionals del Montsant, cap al Segre. Es caracteritza per l'alterositat del relleu, tot i no ser muntanyosa.

La comarca presenta tres aspectes geològics i paisatgístics ben diferenciats: el pla; la zona mitjana, amb altituds que no superen els 500 metres, on les roques dures alternen amb llits argilosos, i la zona alta, formada per conglomerats durs i clapes de bosc. Des de la Floresta, a les portes del pla d'Urgell, vers el SE, el territori s'enlaira progressivament: l'Espluga Calba es troba a 433 m.

Des del punt de vista de la fesomia física, la comarca es caracteritza per la manca d'accidents significatius (no hi ha cap sistema muntanyós notori ni cap corrent fluvial rellevant), una altitud territorial compresa entre 220 i 1.023 m i un clar predomini de les terres de conreu (68,6% del total, davant el 32,6% que es registra a Catalunya) per damunt de qualsevol altre ús del sòl.

Dels diversos noms genèrics emprats per a la designació del relleu, *coma* (en singular o en plural, i en forma simple o aglutinada) és un dels més corrents a les Garrigues.

Entre els topònims referents al relleu que hem recollit es troben, per exemple: *el Sitjar, la Coma dels Horts, la Coma dels Masos, la Coma del Solà, la Coma d'en Català, la Coma d'en Gaia, la Coma d'en Marco, el Comellar de na Pou, el Comellar d'en Marco, el Comellar d'en Pic, el Comellar d'en Ripoll, el Comellar d'en Roger, el Comellar dels Rossells, el Coll de la Coma d'en Pou, el Coll de la Portella, la serra del Coll d'en Febrer, el Collet de na Cervera, el Coster de l'Era, el Coster, la sort del Fondo, la sèquia del Fondo, el camí del Fondo, el Pla de la Bassa, el Pla de la Creu, el Pla de les Forques, el Pla del Turc, el Racó, el Racó de la Bassa, el Racó del Cisteller, la Serra Mitjana, la Serreta, la Serreta d'en Micó, la serra del Tossal Blanc, la serra del Tossal Figuera, el Tossal Gros, el tossal de Puig Gros o el Puig Gros...*

Els orígens del poble

El lloc de l'Espluga Calba havia pertangut al valiat de Siurana i apareix a través de l'antiga calçada romana que comunicava Lleida amb Tarragona. Va ser una important fortalesa àrab avançada i la seva església parroquial de Santa Maria era una antiga mesquita en temps dels musulmans. Durant el domini cristià, al segle XIII, va passar a la vegueria de Montblanc i el temple es va incorporar a l'Església de Tarragona.

El 1148, en el regnat de Lluís VII el Jove, Ramon Berenguer IV, comte de Barcelona i príncep del regne d'Aragó, poc abans de la conquesta de Lleida i durant el setge de Tortosa, va donar carta de poblament a la vila d'*illa Spelunca Calva* i va fer donació del castell, amb la seva vila closa i territori del voltant a favor d'un grup de cinc famílies.

El 1251 el lloc i la vila de l'Espluga Calba, junt amb diferents delmes, foren donats per Jaume I a Eldiarda d'Anglesola, abadessa de Santa Maria de Vallbona, i a la comunitat en franc alou i amb facultat de criar batlles per a cobrar els delmes esmentats, ensems que manà que no la poguessin alienar ni vendre sense exprés consentiment reial. El 1297 Jaume II confirmà l'esmentada donació. Durant un segle fou propietat del monestir de Vallbona de les

Monges i al llarg de mig segle escàs passà per mans de molts propietaris que anaven especulant amb el preu de les compravendes.

Tot i que, segons s'aprecia pels topònims majors, les Garrigues són una zona de la Catalunya Nova força arabitzada (*Arbeca, Vinaixa, les Borges...*) i que la vila de l'Espluga Calba no n'és una excepció, val a dir que la presència de topònims o antropònims que facin referència a aquesta dominació és pràcticament nul·la. Només hem trobat el topònim *les roques Sarraïnes*, documentat un sol cop el 1510; un altre que ha arribat fins als nostres dies: *el Pla del Turc*, i els cognoms *Botí* i *Massot*, també enregistrats una sola vegada cadascun. Pel que fa a noms de cases hi ha *cal Borjades*.

La vila medieval

La presència del castell a l'Espluga ens remet a l'edat mitjana, època en què el poble va formar part de la comanda del Gran Priorat de l'Orde de Sant Joan de Jerusalem. Aquesta dada és imprescindible per a l'estudi de l'onomàstica del municipi, perquè els noms relacionats amb el castell constitueixen una part important del corpus que ens ocupa. La fortalesa es va construir entre 1250 i 1350.

El 1405 l'orde hospitaler comprà els llocs de Palau d'Anglesola i Sidamon, amb les corresponents jurisdiccions civils i criminals; les jurisdiccions dels llocs d'Escarabat i la Novella, immediats als anteriors, i, junt amb d'altres territoris, constituí la comanda de l'Espluga Calba, la qual va perdurar fins a l'extinció de l'orde, el 1797. Com a conseqüència de la desamortització de Mendizábal, el 29 de febrer del 1836, els hospitalers van abandonar el castell, que al cap d'uns anys va adquirir l'espluguenc Joan Cendra, apotecari.

Els cavallers de Malta van adoptar la regla de sant Agustí, l'hàbit negre amb una creu blanca amb vuit puntes que feien referència a les vuit benaurances i que encara es troba esculpida a la pedra de moltes façanes del poble. El comanador era l'amo del castell, seu de la comanda hospitalera, i hi va viure fins a finals del segle XVI, en què s'hi va instal·lar un administrador.

El castell de l'Espluga Calba és un gran casal senyorial amb finestral i arcs dels segles XIII-XIV, que corona un pujol rocallós. Té una part antiga de pedra amb dues portes d'entrada: la principal, per la qual s'accedeix a les seves dependències, i una altra que comunica amb l'exterior mitjançant la capella. L'altra part és l'ampliació que va tenir lloc la dècada dels anys trenta, que fou construïda de totxo i destinada a fer-hi l'escola. Cap a finals de 1860 Joan Cendra efectuà una permuta amb unes religioses mercedàries que regentaven un col·legi ubicat en una casa del poble, les quals adquiriren el castell. El 1877 les dues religioses que formaven la comunitat mercedària entraren a formar part d'una de dominiques que va establir al castell una escola d'infants que perdurà fins a l'any 1963. Van donar el nom de Sant Vicenç Ferrer al nou centre d'ensenyament. El 1966 la corporació municipal espluguenca va adquirir per al municipi el castell i terres de conreu.

L'actual castell és un edifici de base quadrada de 21 m de costat per 13 m d'alt, de tres nivells (dos pisos més galeria de solana) d'aparença cúbica vist des de l'exterior. Actualment, entrant per la porta principal, trobem a l'esquerra una dependència gran, que ara fa de sala d'actes, amb aparença de capella barroca. A l'altre costat de la porta principal, enfront de les botigues (o capella), hi ha una estança, avui destinada a serveis turístics i abans a establiment. A la planta baixa, al fons del pati, després de les botigues (o sala d'actes actual), avui hi ha una saleta que l'Ajuntament de l'Espluga Calba ha destinat als cavallers de Malta i que abans havia estat la presó. Es puja a la planta principal per l'escala noble, amb barana, tota de pedra.

En la documentació d'aquesta època hem trobat força referències al règim de propietat esmentat; *l'Albereda del Senyor Comanador, el clos del comanador, la feixa del senyor comanador, l'hort o la sort del senyor comanador, la Devesa del Senyor Comanador, el farraginal de l'hort del senyor comanador, la sèquia del Comanador, les terres del senyor, i*

el tossal del comanador, el molí de farina o molí del senyor comanador... Les terres del senyor ens apareixen com a tals en documents molt recents. Aquestes finques van passar a ser municipals i, per tant, les referències que en trobem són: *les terres del Comú, les terres de la Vila, la sort de la Vila, el tros de la Vila, les terres de la Universitat*; i també *la casa de la Universitat, la Casa de la Vila i la Casa del Comú*. Pel que fa al castell, tenim: *el Castell, el carrer o camí del Castell, la caseta del castell, el corral del castell, Davant del Castell, l'hort del castell, el pati o la plaça del Castell, el carrer de la Plaça del Castell, el carreró de la Plaça del Castell o carrer que no passa, el perxe del castell, el portal del Castell, el tossal del Castell o puig de la Vila o tossal de la Vila, el trull del castell i el vall del castell*. La muralla que envoltava la fortificació ha donat *la Barbacana, el carrer de la Barbacana, el Mur de la Vila, el camí del Mur, l'eixida de la Muralla, Darrere el Mur, Davall el Mur, Davant el Mur, el Reremur o la sort del Reremur i el camí o carrer del Reremur, el carrer del Portal, el carrer del Portal de Santa Maria, el portalet del Senyor Comanador, el portal del Barri Nou, el portal Major, el carrer del Portal Major, el portal Nou. El Barri Nou, el carrer del Barri Nou i el portal del Barri Nou* es refereixen a l'ampliació de la vila extramurs.

Només *l'Albereda, la Devesa i el Molí* han perdurat fins als nostres dies com a noms de partides, i *el pati o plaça del Castell i el carrer del Reremur*, modificat popularment com *el Redemú*, com a carrers del poble. Encara que altres carrers hagin rebut modernament altres noms, la gent segueix anomenant-los prenent com a referència el castell: *les escales que puguen al Castell, les escaletes del Castell, la pujada del Castell, el carreró del Castell*.

L'empremta del cristianisme

L'església parroquial és consagrada a la Verge. Va ser edificada al mateix lloc on hi havia hagut l'anterior. A la façana principal hi ha una imatge de la Immaculada Concepció, patrona de la vila, i als laterals hi ha esculpits el sol i la lluna.

Fins al 1777 se celebraren les cerimònies religioses en una petita església que s'aixecava als terrenys de l'actual temple, construïda un segle abans del seu enderrocament per donar pas al nou edifici, que havia quedat petit per al nombre de feligresos que hi acudien. Calgué utilitzar algunes cases, la Casa de la Vila, més de la meitat del cementiri, l'antiga església i part de l'abadia. Fou acabada l'any 1784. Les pintures i restauració de l'actual temple són de l'any 1954.

Tant dins del nucli urbà com fora, els topònims que podem relacionar amb la presència de les creences i pràctiques religioses són molts: *el carrer de Església, el pati o plaça de l'Església, l'abadia, el carrer de l'Abadia, el corral de l'abadia, l'hort de l'abadia, el pati o plaça de l'Abadia, el racó de l'Abadia, la sort de l'Abadia, la creu de Bellpuig, el Camí de la Creu, la costa de Capella, la sort de la Capella o tros de la Capella, la Coma dels Espilars, la Coma de Sant Pere, el camí de la Coma de Sant Pere, el camí vell de la Coma de Sant Pere, la serra de la Coma de Sant Pere, el Comellar de la Creu, la Costa de la Creu, el solà de la Creu, la Creu Grossa, el camí de la Creu Grossa, el pati de la Creu Grossa, la Comunitat de la Verge del Roser de Fullea, el convent, Davant la Capella de Sant Miquel, la confraria dels Dolors, la plaça de l'Ermita de Sant Miquel, els Espilars, el camí dels Espilars, la pedrera dels Espilars, el fossar, el carrer del Fossar, l'Hort de les Monges, el raval de Jesús...* No continuem la llista, perquè és massa extensa. Majoritàriament aquests noms encara són vigents.

Quant als antropònims, hem recollit cognoms de personatges de l'Antic Testament: *Elies, Miquel i Samsó*; noms de sants del Nou Testament: *Andreu, Batista (i Baptista), Dies, Esteve, Felip, Gaspar, Joany, Juan, Macià, Marc, Marcó, Marió, Mateu, Pau, Peiró, Remus, Salvador, Salvany i Simó*; noms de sants, d'origen llatí o grec, posteriors als temps bíblics: *Agustí, Amat, Aniol, Anton, Ari, Autor, Benet, Blasi, Cabeza, Dalmau, Domènec, Domingo,*

Feliu, Florença, Gil, Jordi, Just, Llorenç, Lluçà, Marçal, Martí, Massana, Matia, Maurici, Minguell, Minguet, Pasqual, Pasqualet, Pons, Salvi, Sans, Ventura, Vicent, Vicentó, Vidal i Virgili; noms precedits de l'adjectiu sant: *Sant Agustí, Santamaria, Santana, Santacana, Santceloni, Santfeliu* i *Sant Joan*, i noms de dignitat o càrrec eclesiàstic: *Badal, Escolà i Romeu*.

Els molins

Quan parlàvem del senyor comanador i de les seves propietats, hem fet referència al molí de farina, que era una de les seves possessions. Aquest també era propietari del forn de coure pa i del monopoli d'aquesta activitat; és a dir, que ningú més podia construir-ne cap i tothom havia d'acudir al senyor per a l'elaboració d'aquest producte alimentari de primera necessitat. De tota manera, l'expansió dels molins de farina, i també dels d'oli, com a rudiment de l'activitat industrial, és posterior.

Durant tot el segle XVIII la comarca experimenta un espectacular creixement demogràfic, més concretament a partir de la Guerra de Successió. Aquesta dinàmica expansionista té l'epicentre en el conreu de l'olivera i també en el millorament del rendiment de la vinya i els cereals. La producció oleícola activa el comerç, eixampla la superfície de conreu, fomenta la menestralia, obre camins i vies de comunicació entre els pobles, i incentiva una activitat constructiva que troba el màxim referent en l'edificació de noves esglésies parroquials, seguint criteris arquitectònics del neoclàssic.

No és casual que la majoria dels molins d'aquesta àrea geogràfica tinguin l'origen a partir de mitjan segle XVIII fins a finals d'aquest. Això ho podem saber per les dates inscrites a les llindes de les portes, per fonts documentals i per les tècniques constructives. L'activitat farinera continua en ple apogeu durant tot el XIX i primers anys del XX, pràcticament fins que l'energia elèctrica pot substituir avantatjosament la hidràulica. La població garriguenca segueix creixent fins al 1920, que és quan assoleix el nivell més alt; de tota manera, no tenim constància que es construís cap molí més enllà dels anys que clouen el segle XVIII. A mitjan segle XIX les principals activitats transformadores a la comarca eren els molins fariners i sobretot d'oli. L'elaboració de l'oli ha donat una forta embranzida a la mecanització.

Només els principals terratinents podien finançar una empresa d'aquestes característiques. El moliner mantenia net l'embassament i els conductes de desguàs i atenia els usuaris de la instal·lació.

De l'embassament o peixera se'n deia *bassa* per aquests rodals. Era el dipòsit on s'emmagatzemava l'aigua que havia de generar l'energia per moure la instal·lació mecànica. Per a la construcció dels molins es necessitava gran quantitat de calç. Molt properament hi havia diversos forns i jaciments de pedra calcària.

L'aigua té l'origen en unes fonts "d'aigua viva", és a dir, en uns manantials que brollaven de forma contínua tot l'any, situats cap al terme de l'Espluga Calba, a poca distància del de Senan i dels Omells de na Gaia. S'hi afegia la procedent d'escorrentia de les barrancades que hi tributen i de les petites valls que hi vessen.

Quan l'aigua, un cop exercida la funció energètica, era retornada a la sèquia del fondo, que seguia a cel obert o bé soterrada en alguns trams (*bulló*), en un indret oportú era desviada cap a la sèquia molinal, que la conduïa fins a la bassa del següent molí. La sèquia mare seguia el curs natural de la fondalada amb el desnivell que marcava l'orografia del terreny. La sèquia molinal era un artifici construït que menava l'aigua de la vall cap al molí. Els molins s'edificaven en punts una mica elevats, en previsió dels efectes de possibles rubinades.

Els topònims que deixen constància d'aquesta activitat són molts: *el Molí* o *la sort del Molí*, *la bassa del Molí*, *el camí del Molí*, *el casal del molí*, *la sèquia del Molí*, *la serra del Molí*, *el Molí del Mig*, *el Coll del Molí*, *el camí del Coll del Molí*, *la Coma del Molí*, *l'Aigüera de la Bassa Dolç*, *la Bassa* o *el tros dela Bassa*, *el camí* o *la costa de la Bassa*, *el carrer de la*

Bassa, els corrals de la Bassa, l'hort de la Bassa, la Bassa Bona, el camí de la Bassa Bona, la Bassa Bonera, la Bassa Dolç, la Bassa Salvadora, la Bassa Vella, els Bassals, la Bassa Pobra, la Bassassa, la granja del Moliner, el Molí de l'Oli, la bassa del Molí de l'Oli, el casal del molí de l'oli, el pati del molí de l'oli... D'antropònims, també n'hem trobat: el cognom *Moliner* i els renoms de cases *cal Moliner, ca la Molinera, cal Moliner del Feliu, cal Moliner Ros i cal Martí Moliner*.

Els recursos hidràulics

Entre els topònims que acabem d'esmentar n'hi ha força que són testimoni d'uns cursos fluvials que han deixat d'existir i d'uns sistemes d'aprofitament de l'aigua que també han passat a la història.

La comarca de les Garrigues pertany a la zona menys plujosa del Principat, amb una mitjana de 384 mm, que cauen en menys de 50 dies. El clima és de tipus mediterrani continental i es caracteritza per unes precipitacions migrades, distribuïdes irregularment al llarg de l'any, i per un règim de temperatures molt contrastat. La toponímia reflecteix, en relació amb el nom dels cursos fluvials, la indigència general de la xarxa hidrogràfica i la migradesa dels cabals.

Actualment hi ha dues conduccions que proveeixen aigua a la comarca i a d'altres. D'una banda, el canal d'Urgell (de 144 km, inaugurat el 1865), que capta l'aigua del Segre prop de Ponts, travessa una carena a través d'un túnel de quasi 5 km de llarg i la reparteix mitjançant canals, sèquies, aqüeductes i ramals diversos, i retorna a l'Ebre. L'altra conducció és la xarxa de la Mancomunitat d'Aigües de les Garrigues, que porta l'aigua del Segre, captada al pantà d'Utxesa, a 27 pobles, entre ells l'Espluga Calba. Aviat el canal Segarra-Garrigues oferirà noves solucions de futur a la comarca.

Pel que fa a la xarxa de drenatge natural, en la divisió de conques hidrogràfiques de la comarca de les Garrigues, la vall més propera a l'Espluga Calba és la de Vinaixa (la Floresta-Vinaixa), una de les principals afluent de la Femosa.

Pel terme de l'Espluga s'escorre el riu Rinnet, que ve de la serra del Tallat. Es desconeixen dades que es puguin referir a la seva naixença i a la confluència amb algun altre corrent d'aigua, però es pot assegurar que les fonts que encara queden alimentaven aquest petit corrent d'aigua. Les fonts que podien nodrir el Rinnet eren la del Mas Blanc, la d'en Pic i les Fontetes. La subconca del Rinnet subministra aigua potable a l'Espluga Calba mitjançant la captació pròpia (pou).

Els cursos d'aigua de l'Espluga Calba eren tres: la Coma d'Aigües Vives, la Coma dels Masos i la Coma de Fullea. Les esmentades aigües eren usades per al molí. Totes tres aigües eren usades per a regar i les d'Aigües Vives i la Coma dels Masos s'utilitzaven per a amerar cànem i lli. A la Coma de Fullea els particulars podien regar sempre que volien; en canvi, a Aigües Vives i a la Coma dels Masos hi havia restriccions i torns. Si no es respectaven els torns s'havia de pagar pena al senyor comanador.

Els topònims que deixen testimoni de les aigües que fluïen pel terme són múltiples: *el Gorg, la sèquia del Gorg, la sèquia del Horts, la bassa dels Horts, la sèquia dels Masos, la bassa del Mateu, l'Abeurador o l'Abeudor d'Aigües Vives, la sèquia de l'Abeurador, la Beurada o les Beurades, l'Aiguamoll, l'Aigüera de la Bassa, la font de l'Albereda, el Torrent, la sèquia del Torrent, la bassa d'en Torres, la Torta o el tros de la Torta, el camí de la Torta, l'hort de la Torta, el Vagant de la Vila, el Vagant de la Bassa de la Vila, la Coma dels Horts, la Coma d'en Pou, la sèquia del Fondo, la Font o la sort de la Font, el comellar de la Font, la font d'Aigües Vives, la Font del Chirillo, la Font del Conill, la serra de la Font del Conill, la font del Gaya, la bassa del Pebre, etc*

L'activitat econòmica

Les Garrigues són una comarca deprimida, caracteritzada per l'estancament i l'atonía econòmica. Com a la resta de Catalunya, és un fenomen corrent el fet que hom complementi el treball a l'explotació pròpia amb feines no agràries: jornals per compte d'altri, collita de fruita a la zona de reg, ramaderia industrial, etc. Fora del sector agrari, hom sol recórrer al treball a la indústria, la construcció o el comerç. Fins i tot aquestes ocupacions poden adoptar la forma de treball a domicili.

Les Garrigues tenen un clima que voreja l'aridesa, una acusada dualitat entre secà i regadiu, i el predomini de l'olivera i l'ametller com a elements essencials del paisatge. El clima és d'estius càlids i secs, i hiverns llargs i freds, amb boires freqüents i migradesa de precipitacions. Aquests factors determinen la inseguretat de les collites i la variabilitat dels rendiments.

Tradicionalment, l'arribada de l'olivera a les Garrigues es fa coincidir amb la romanització. És possible que durant la dominació dels àrabs aquest conreu s'estengués. Amb tot, la implantació en massa data de mitjan segle XVIII i respon a la política il·lustrada de racionalització agrària, promoguda pels corregidors de Lleida, com ara el baró de Maials. La principal varietat conreada és l'arbequina (més del 95%), que produeix un oli gairebé sense acidesa. S'anomena així perquè al segle XVIII el duc de Medinaceli, senyor d'Arbeca, va implantar en aquests paratges uns plançons d'oliver portats de l'Orient Mitjà. La denominació d'origen d'oli Borges Blanques afecta les Garrigues, el Segrià i l'Urgell.

Al segle XIX la superfície en conreu ja superava el 50% del total cadastral. Es produeix un tancament en la proporció d'hectàrees dedicades al conreu dels cereals. Al final del segle, correlativament a l'arribada de la fil·loxera, s'observa un retrocés en la implantació de la vinya, més acusat als municipis on l'olivera havia anat adquirint importància. L'olivera fou el conreu que més extensió augmentà en relació amb el segle anterior. Es mantenen els petits sectors de regadiu que aprofiten els febles corrents superficials, bé que destaca la desaparició del conreu del cànem.

La vinya, present a tots els municipis, era junt amb l'olivera el conreu principal, sobretot en els sectors orientals i meridionals. Arran de la fil·loxera, el conreu s'anà reduint als sectors oriental i sud-oriental, als quals va quedar circumscrita (l'Espluga Calba: de 215 a 255 ha). La producció de vi està emparada per la denominació d'origen Costers del Segre. Sis municipis de les Garrigues orientals, entre ells l'Espluga Calba, apareixen integrats en l'anomenada regió del cava.

Actualment les explotacions familiars de vinya a la comarca es compten amb els dits de les mans. El finançament per arrencar-les per part de la Unió Europea i el fet que no paguessin els excedents de vi, van acabar amb el cultiu i, en conseqüència, amb la tradició de la verema. Aleshores molts productors van abandonar la vinya com a cultiu principal -en detriment del cereal principalment- i van deixar plantacions residuals per al consum propi. El producte principalment es destina a la base de cava o vi d'empreses exteriors o multinacionals. L'Espluga Calba és un dels pobles que encara produeixen raïm a les Garrigues.

Al segle XX els conreus herbacis (cereals, lleguminoses, tubercles, farratges i hortalisses, entre altres) ocupen un 16,9% de la superfície conreada. Destaca la dràstica reducció de la superfície dedicada als cereals, sobretot el panís, que han estat substituïts progressivament pels fruiters (especialment de fruita dolça). L'ordi ha esdevingut el primer cereal.

A la primacia de la petita i mitjana explotació respon el tipus mitjà de pagès, petit propietari independent, que, arribat el cas, s'estima més deixar la terra en arrendament o parceria que vendre-la. Entre el 1962 i el 1972 el règim de propietat incrementà significativament en detriment sobretot de la parceria. Del 1972 al 1982 el masover va anar desapareixent i es van incrementar lleugerament l'explotació directa o propietat i

l'arrendament. A l'Espluga Calba molts veïns tenen finques rústiques en altres municipis limítrofs, la qual cosa dóna lloc a una certa disfuncionalitat.

Els pagesos van començar a associar-se amb motiu de la comercialització de l'oliva. Sorgiren les cooperatives, en correlació amb el moviment cooperatiu català del primer quart del segle XX, que es produí com a conseqüència de l'expansió dels sindicats agrícoles, iniciada el 1910 i fomentada per la Mancomunitat. El 1919 es fundà la primera cooperativa (popularment *lo sindicat*) a les Garrigues i en deu anys se'n van crear dotze més. Aviat s'estengueren als diversos àmbits de l'economia agrícola, especialment a l'elaboració del vi i a la comercialització dels cereals.

Pel que fa a la ramaderia, cal destacar l'escassa diversificació. S'ha centrat en unes determinades especialitats de producció intensiva: el porcí, sobretot, l'aviram i la cria de vedells.

Són innumbrables les construccions de pedra seca conservades: les cabanes de volta, les coves, les basses, les cisternes, les cogulles, els marges o espones, els aixoplucs i els recers, obres modestes que, juntament amb els castells, edificis religiosos, cases, portals, etc., revelen el treball i les formes de vida i embelleixen els pobles i paisatges de la comarca. El terme de l'Espluga és ric en pedra calcària, que ha estat explotada per sis indústries amb raó social fora d'aquest. Alguns dels destins d'aquesta pedra, que és coneguda com a pedra de la Floresta o de Vinaixa, són la restauració del monestir de Poblet, de l'església del Pi i de la Sagrada Família de Barcelona, i l'exposició universal de Sevilla.

Actualment, s'aposta clarament per les energies alternatives (plaques solars, parcs eòlics...) i per l'agroturisme.

De tota manera, a l'Espluga Calba, tot i que tradicionalment l'activitat principal havia estat l'agricultura, des del 1968, any en què es creà la cooperativa tèxtil John-Fil, la indústria es pot considerar la principal font d'ingressos del poble.

La toponímia va enregistrant les diferents activitats econòmiques i en moltes ocasions és testimoni els canvis que aquestes comporten en la configuració del paisatge. N'hem trobat molts exemples: *els Oms, la coma dels Oms, el forn del vidre, la casa del vidre, el Forn Teular, el camí del Forn Teular, el Sindicat, l'era del Bessó, l'era del Calistro, l'Era Negra, l'Era Vella, les Eres, l'era Joan del Ferran, la granja del Bessó, la granja del Cabeza, la granja del Feliu, el pla Cabrer, la coma dels Cabrers, els Escabrers, el camí dels Escabrers, el Farraginar, el farraginar del castell, la fassina, la botiga d'Antoni Ferrer, la ferreria de la vila, el carrer del Forn, el carreró del Corral, el tros del Corral, els Corralassos, el Corralet, els Corrals, el Cap dels Corrals, el corral del Feliu, la Cooperativa John-Fil, la Cooperativa Agrària Espluguense, la Cova del Llop, les Guixeres, el comellar de les Guixeres, el Marge Gran, l'obach de la Marge Grossa...*

Els cognoms que fan referència a noms d'ofici o professió tècnica són una pila: *Albeyter, Arquer (i Arqués), Ballester, Boquer, Boter, Bover, Carboner, Carnisser, Caçador, Cantiner o Caminer, Cisteller (i cal Cistell i cal Cistella), Cornador, Criveller, Cullerer, Ermitana, Escaler, Escoter, Escrivà, Estrader, Ferrer (i Ferrera), Ferreter, Fuster, Graners, Guaita, Jover, Llaurador, Macip, Mallol, Marí, Mariner, Meler, Mestre, Moliner, Montaner, Munter, Oller, Pagès, Paner, Paraire, Pastor, Pelegrí, Pellisser, Pintor, Piquer, Porter, Sabater, Sastre, Sellers, Teixidor, Teixiner, Torner, Tupiner, Vaquer i Vinader.*

En l'apartat dels noms d'ofici veiem les cases que van agafar el sobrenom a partir de la professió que exercia el seu propietari o estadant. Són els següents: *ca l'Adroguer, ca l'Apotecari, cal Barber (i cal Barberet), cal Cabrer, cal Cantirer, cal Carboner, cal Carreter (i cal Carreter del Tresó, cal Carter, cal Cisteller, cal Coc (i cal Coco i cal Coquet), cal Correu (i cal Correuet), ca l'Ermità, ca l'Escoter, ca l'Espardenyer, cal Ferrer (i cal Ferreret), cal Fuster (i ca la Fustera), cal Tonet del Guardià, cal Marger, cal Pau del Mestre, cal Mitger, cal Moliner (i cal Moliner Ros, cal Martí Moliner i ca la Molinera), cal*

Pere Nunci, cal Paleta, cal Pastor (o ca la Mercè del Pastor, cal Joan del Pastor i cal Pastor del Gaia), cal Pellaire, ca la Pescatera, cal Platero, cal Sabater (i cal Sabater del Niño, cal Sabater de la Raval i cal Sabateret), cal Sargaire, cal Tupiner i cal Vaquer.

La demografia

Els cicles de despoblament de les Garrigues van directament lligats a moments de forta retracció de l'economia agrària i, correlativament, a èpoques d'expansió industrial i manufacturera a l'àrea de Barcelona.

Molts poblets, de poca empena, reberen el cop mortal amb les pestes de la segona meitat del segle XIV; i les guerres de 1462 amb la crisi subsegüent eliminaren molts reductes habitats. Pels volts de l'any 1624 l'Espluga patí una epidèmia de pesta. Per lliurar-se'n, els veïns de la vila prometeren una processó anual a la Mare de Déu del Tallat. Fins al 1818 tot el poble pujava anualment al santuari per complir la promesa. També es construí una capella amb una figura de sant Sebastià i una de Sant Miquel.

Segons dades del 1986, la comarca es caracteritza per una taxa bruta de natalitat per sota de la mitjana catalana, tot i que en la línia de les comarques rurals de l'interior. Altres aspectes demogràfics a remarcar són l'homogeneïtat en l'origen de la població (majoritàriament nascuts a Catalunya) i un índex de població desocupada inferior al del conjunt català.

Quan el canal d'Urgell va començar a portar aigua es va originar un canvi en el cicle demogràfic de les Garrigues i en va resultar la conformació de l'espai en tres àrees. L'Espluga Calba forma part del grup de les dinou poblacions que mantenen uns nivells de població sostinguts fins al 1920. L'increment poblacional de la zona regada és del 58,9%.

A partir del 1920, màxim demogràfic de la història de la comarca, s'inicia un declivi demogràfic que no tindrà aturador fins cap a mitjan anys setanta (especialment greu en 1950-1975), amb una pèrdua del 27,4%. L'Espluga Calba va registrar una de les taxes de davallada més altes. La concentració de la indústria en punts molt localitzats del Principat va fer inexorable l'èxode de les comarques deprimides. La zona de secà registra el major nombre de pèrdues.

Durant el període 1976-1987 la crisi industrial a les zones urbanes atura l'èxode rural. La destinació d'aquests emigrants més recents és, preferentment, el sector de serveis de les capitals més properes: Lleida, Tarragona, Reus i Barcelona. El 1981 l'èxode extracomarcal es va reduir al mínim, tot i que no es van interrompre les migracions internes cap a les Borges.

Les Garrigues registren un grau d'envelliment elevat i, consegüentment, una taxa de mortalitat molt elevada. A més, les possibilitats de reemplaçament resulten encara més compromeses a causa de les pèrdues significatives de contingent femení.

Segons les xifres del 1986, el 92,8% de la població de les Garrigues és nascut a Catalunya, un dels percentatges més elevats del país. En relació amb els nascuts a la resta de l'Estat, el percentatge d'andalusos és especialment significatiu, seguit a molta distància pel d'aragonesos i pel de castellano-lleonesos.

La presència de cognoms d'origen no català ens permet testificar els moviments migratoris que s'han produït. Hem trobat uns quants noms castellans i aragonesos: *Aguanisa, Almendros, Aniceto, Anselmo, Arguña, Arnabat, Arteta, Asensio, Bai, Barrutia, Blázquez, Bueno, Calendario, Calvis, Carrasco, Carrascosa, Castanera, Castel, Castro, Chacón, Chicho, Cintas, Columbano, Cónsul, Debat, Díaz, Esprado, Expósito, Fernández, Ferrando, Fuertes, Galindo, Gallego, Galvey, Garabito, Gomis, González, Guerra, Gutiérrez, Izquierda, Larroya, Lerín, Linares, Llopis, López, Marin, Martínez, Masalías, Melendes, Merino, Mondejas, Moreno, Motilla, Muixi, Muñoz, Noria, Nicolás, Olcos, Ortís, Ortuño, Palacio, Pérez, Peris, Ramírez, Ramos, Roderó, Roperó, Salazar, Salla, Sánchez, Sandra, San Nicolás, Saureu, Sibona, Taribó, Tusilio, Valenzuela, Valero, Velasco, Villanueva, Vizcar, Ximeno* (i

Ximenes) i *Zamora*. Alguns han fet cap a l'Espluga per motius de casament, d'altres per migracions de tipus econòmic. Un grupet d'aquests cognoms els hem enregistrat en el període de la guerra civil: es tractava de refugiats procedents de la resta de l'Estat espanyol.

Hem anotat també noms occitans: *Cabrol*, *Camats*, *Cambons*, *Enquer*, *Faura*, *Granyó* i *Xammar*; noms bascos: *Biscarri*, *Lore* i *Urra*; noms francesos: *Albán*, *Bacardí*, *Bisé*, *Cabau*, *Cadue*, *Cairet*, *Cantí*, *Chaber*, *Clapeau*, *Dalida*, *Dominique*, *Duzumeni*, *Frages*, *Francino*, *Gelonch*, *Grinyó*, *Guthier*, *Hervrot*, *Jaques*, *Meire*, *Migno*, *Min*, *Moselle*, *Oreo*, *Orteu*, *Pine*, *Pinent*, *Plensa*, *Razell*, *Rollon*, *Rotig*, *Samora*, *Selone*, *Stagnaro*, *Suy*, *Tilló*, *Ubanell* i *Verdés*; un nom italià: *Estampa*; un de gal·lès: *Tristany*, i un d'alemany: *Ansquel*. Alguns d'aquests cognoms apareixen de forma molt accidental, generalment per moviments de la població a causa de les guerres; d'altres són força abundants. Pel que fa a aquests darrers n'hi ha que han penetrat en el català ja fa molt segles, segurament per qüestions de proximitat geogràfica.

Modernament consten als padrons municipals cognoms àrabs, romanesos i polonesos, a causa dels moviments migratoris més recents.

Pel que fa als renoms de les cases, hem constatat que el gruix dels que hem recollit procedeix de cognoms, de noms i d'hipocorístics. Els sobrenoms que pròpiament es poden anomenar motius poden haver-se originat tant per determinades característiques de la persona a qui hom els aplica, com per la situació de la casa, com per fets anecdòtics relacionats amb l'estadant o per altres causes difícils de precisar.

N'hem trobat alguns que coincideixen amb cognoms francesos, com ara *cal Marrigues*, *cal Moign*, *cal Chucha*, *cal Charrot*, *cal Chabo*; o bé un d'italià: *cal Chirillo*. De tota manera, tot i que aquests noms han perdurat en els renoms de cases, no han quedat enregistrats en cap moment com a tals.

Destaquem els que tenen un sentit literal incert: *cal Carafell*, *cal Carrill* (i *cal Cabaler del Carrill*), *cal Catapí*, *cal Fraquan*, *cal Galdeo*, *cal Misango* (i *cal Misanguet*), *cal Panissola*, *cal Patarram*, *cal Pateca*, *cal Purriell*, *cal Saramanda*, *cal Sarauet*, *cal Tagan*, *cal Tramega*, *cal Xubanc* i *cal Xulip* (i *Cal Cremat del Xulip* i *ca l'Àngel del Xulip*).

Fonts documentals

Arxius

- ACA Arxiu de la Corona d'Aragó (Comanda de l'Espluga Calba, procedent de l'Arxiu del Gran Priorat de Catalunya, armari 7, 15 volums, 1510-1820, 4 lligalls s. XIV-XIX)
- AHAT Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona
- AHCC Arxiu Històric Comarcal de Cervera
- AMEC Arxiu Municipal de l'Espluga Calba (no cremat)
- ANC Arxiu Nacional de Catalunya

Manuscrits

- Inventari del Gran Priorat de Catalunya de l'orde de Sant Joan de Jerusalem*, ACA: capbreus dels anys 1510, 1574, 1607, 1633, 1669, 1692, 1717 i 1741.
- Inventari dels Registres Sagramentals*, AHAT: llibres de baptismes dels anys 1824-48 i 1858-80, *Llibre de baptismes i comunions. 1773-1827*, llibres de baptismes, comunions i òbits dels anys 1685-99 i 1624-50, llibres de matrimonis dels anys 1650-99 i 1791-1851, llibres de matrimonis i òbits dels anys 1574-1636 i 1699 i *Llibre d'òbits. 1650-89*.
- Capbreu de l'Espluga Calba de l'any 1765*, AHCC.
- AMEC: *Contribució Especial de l'any 1928*, *Libro de apeo-amillaramiento*, 1945, *Libro de apeo del pueblo de Espluga Calva*, *Llibres de repartiment*: contribució urbana, llibres de naixements dels anys 1867-1971, llibres de matrimonis dels anys 1872-1958 i llibres de

defuncions dels anys 1872-1959.

ANC: *Comitè d'Apropiacions. Expedients de confiscació; adjudicació i reclamació de béns confiscats de les Garrigues*, FONTS ANC1-1.

Bibliografia impresa

- AMAT, S. 1990. *L'Espluga Calba: un poble amb passat, que viu el present, obert al futur*. Lleida: Pagès editors.
- AMIGÓ, R.; ANGLÈS, R.P. 2001. *L'Albi i els seus noms*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, Treballs de l'Oficina d'Onomàstica, VI.
- ARBÓS, S. 2003. *Onomàstica de Fullela*. Barcelona: Societat d'Onomàstica.
- BELLMUNT, J. 1978. *Notes històriques de l'Espluga Calba*. Puiggròs: edició de l'autor.
- Els castells catalans*. 1979. Barcelona: Rafael Dalmau editor.
- Fogatges de Catalunya (1358). www.scgenealogia.org/bancgen/fitxers/index.htm.
- FUGUET, J. *Templers i hospitalers, III. Guia de les terres de ponent i de la franja*, Rafael Dalmau editor, Barcelona, 2000.
- IGLÉSIES, J. 1991. *El fogatge de 1497. El fogatge de 1553*. Barcelona: Fundació Salvador Vives i Casajuana. Vol. II.
- MARTÍN, Fèlix. 2008. "L'activitat farinera a la vall de la Coma". Dins: *Fites en el temps. VI Trobada d'Estudiosos de les Garrigues*. Juneda: editorial Fonoll, col·lecció d'Estudis Locals Lo Plançó, núm. 7.
- MOLL, F. DE B. 1959. *Els llinatges catalans (Catalunya, País Valencià, Illes Balears)*. Palma de Mallorca: Editorial Moll.
- NOGUEIRA, G.; TORT, J. 1991. *Les Garrigues. Estructura territorial, demogràfica i econòmica*. Barcelona: Caixa de Catalunya, Col·lecció Catalunya Comarcal.
- RUAIX, J. 1960. *Miscel·lània en honor de Josep Ruaix i Vinyet, Modilianum, Revista d'Estudis del Moianès*, volum VI, núm. 35. Moià: Associació Cultural Modilianum.

Rosa Maria Anglès
Societat d'Onomàstica
rangles2@xtec.cat